ग्रीष्मः षष्ठी, ग्रीष्मः सप्तमी, वर्षा अष्टमी, हेमन्तो नवमी, यजमान एवात्र दशमी सएष यजमान एतस्यां विराज्यधिरूढः प्रतिष्ठितः ऋतुमय्यामर्व्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति"

ऋतुमुख न० ६त० । गौणचान्द्रमासप्रथमदिने प्रतिपद्रूपे तिथिभेदे । "चातुर्मास्येषु चर्तुमुखश्रुतेः" कात्या० १, २,१३ । "चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् कुतः ऋतुमुखश्रुतेः "ऋतुमुख ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेतेति" वीप्साश्रवणात् ऋतोर्मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रेत्यर्थः । अत एव वैश्वदेववरुणप्रघासादीनि चातुर्मास्यपर्वाणि प्रतिपद्येव क्रियन्ते न पौर्णमास्यामित्यवसीयते यतः प्रतिपदेव चर्तुमुखं न पौर्णमासीति तथा च श्रूयते" "एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वा मुखतएव तत् संवत्सरमारभते" शत०ब्रा०६,२,१,१७, कर्कः । "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावस्ये" इति श्रुतेः योत्तरा पौर्णमासी कृष्णप्रतिपदित्यर्थः । तथा च पौर्णमास्यां दीक्षा प्रतिपदि पौर्णमास्येष्टिसमापनम् ऋतुसन्धिशब्दे विवृतिः । एतच्च पौर्णमासेष्टिविषयम् अमावास्येष्टौ दर्शएव दीक्षा शत० ब्रा० ६,२,२,३०,२६, "अमावास्यायां दीक्षते" इत्युपक्रम्य "या प्रथयामावास्या तस्यां दीक्षित एतद्वै संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते" ३०इत्युक्तेः ।

ऋतुराज पु० ऋतूनां राजा ६त० टच् समा० । वसन्ते ऋतौ

ऋतुलिङ्ग न० ६त० । वसन्तादिषु जायमाने चूतमञ्जर्य्यादिरूपे तल्लिङ्गे "यथर्त्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्त्तुपर्य्यये" मनुः । तल्लिङ्गानि च ऋतुशब्दे दर्शितसुश्रुतवाक्यादवगम्यानि ।

ऋतुवृत्ति पु० ऋतूनां वृत्तिः पर्य्यायेणावर्त्तना यत्र । १वत्सरे त्रिका० । ६त० । २ऋतुधर्म्मे स्त्री ।

ऋतुशस् अव्य०कारकार्थे ऋतु+शस् । ऋतौ ऋतौ इत्याद्यर्थे "यद्धविष्यमृतुशोदेवयानम्" ऋ० १,१६२,४ । "ऋतुशः ऋतावृतौ काले काले" भा० "कति होतार ऋतुशो यजन्ति" यजु० २३,५७ । ऋतुशः काले काले" वेददी० ।

ऋतुष्ठा(स्था) त्रि० ऋतौ तिष्ठति स्था—क्विप् वेदे षत्वं लोके तु न । वसन्तादिषु स्थायिनि । "ऋतवःस्थ ऋतावृधः ऋतुष्ठाः स्थ ऋतावृधः" यजु० १७,३, ।

ऋतुसंहार पु० ऋतूनां संहारः समूहोवर्ण्यत्वेन यत्र । कालिदासप्रणीते काव्यभेदे ।

ऋतुसन्धि पु० ऋत्वोः सन्धिः । दर्शान्तमुख्यचान्द्रमासपक्षे १दर्शे, पौर्णमासान्तगौणचान्द्रमासपक्षे २पौर्णमास्याम् । ऋतोर्मासघटितत्वात् मासस्य च पर्व्वसन्धियुक्तत्वेन पर्वसन्धिरेव ऋतुसन्धिः अतः प्रसङ्गात् पर्व्वसन्धिर्निरूप्यते स च कालमा० उक्तः यथा "कुहूव्यतिरिक्तानां लघ्वक्षरोच्चारणपरिमितः कालः सन्धिरित्युच्यते कुहूस्त्वक्षरद्वयपरिमितः कालः तदेतदुक्तं भगवतीपुराणे "अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना । एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृतेति" तत्र लवस्वरूपं स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "लघ्वक्षरचतुर्भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते । त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयमिति" एवं च सति त्रुटिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयरूपं लघ्वक्षरसमं भवति तस्मिन् लघ्वक्षरपरिमिते काले एकः पर्वणोभागः, द्वितीयः प्रतिपदः, तदुभयं मिलित्वा सन्धिर्भवति कुहूप्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्वस्मात् द्विगुणः अक्षरद्वयपरिमितत्वात् मत्स्य ब्रह्माण्डपुराणयोः "राकाचानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा । एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा । कुह्वतिकोकिलेनोक्ते यावान् कालः समाप्यते । तत्कालसंमिता चैषा अमावस्या कुहूः स्मृता । इत्येष पर्वसन्धीनां कालोयोद्विविधः स्मृत" इति ।

एवं सन्धौ निरूपिते सति योऽयं प्रक्रान्तोविचारस्तत्र सन्धिरेवेष्टिकाल इति तावत् प्राप्तम् "सन्धौ यजेतेति" श्रुतेः मैवं सूक्ष्मत्वात्तत्र यागानुष्ठानानुपपत्तेः का तर्हि श्रुतेर्गतिः पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽनुपपन्नस्तत्समीपं तीरं लक्षयति तथा सन्धिशब्दोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयतु । अतएव श्रुत्यन्तरं "सन्धिमभितो यजेतेति" बौधायनोऽपि "सूक्ष्मत्वात् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषय उच्यते । सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाप्यपरेण चेति" अत्र पूर्वापरशब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीनं प्रतिपद्दिनं चाभिधीयते । तत्र पूर्व्वस्मिन्पर्वदिने प्रयोगप्रारम्भः नोत्तरस्मिन्, प्रतिपद्दिने यागसमाप्तिः अन्वाधानमिध्मावर्हिःसम्पादनमग्निपरिग्रहणमुपस्तरणं चेत्येवमादि प्रयोगप्रारम्भः स पूर्वेद्युरनुष्ठेयः तथा च तैत्तिरीय ब्राह्मणे श्रूयते "पूर्व्वेद्युरिध्मावर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवसतीति" शतपथब्राह्मणेऽपि "पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति" तत्र ग्रहणं नामाध्वर्युणा आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु "ममाग्ने वर्च" इत्यादिभिर्ऋग्भिः समिदाधानलक्षणे अन्वाधाने क्रियमाणे पार्श्ववर्त्तिना यजमानेनाग्निं गृह्णामीत्यादीनां मन्त्राणां पठनं तदिदं पर्वदिने क्रियते । प्रतिपद्दिने तु "कर्मणे वां देवेभ्य" इ-